

EESSÕNA¹

See on üks tähtsamaid ja kaunimaid küsimusi, mille vastu eales on huvi tuntud. Siinses arutluses ei vaadelda metafüüsilisi peensusi, mis on vallutanud iga liiki kirjanduse ja millest pole alati vabad ka akadeemiate programmid, vaid siin vaadeldakse üht neist tõdedest, mis on seotud inimese õnnega.

Aiman, et mulle ei taheta andestada, et sõandan lugeda niisuguse otsuse. Rünates häbematult kõike, mida inimesed tänapäeval imetlusväärseks peavad, võin ma oodata ainult üldist hukkamõistu; ja kuigi paar tarka meest on mind austanud oma heakskiiduga, ei tähenda see veel, et ma võiksin arvestada ka üldsuse heakskiiduga; aga ma olen oma otsuse langetanud: ma ei üritagi meeldida teravmeelitsejatele või moega kaasajooksjatele. Kõigil aegadel leidub inimesi, keda kammitsevad nende sajandi, nende riigi ja nende ühiskonna arvamused. Mõni, kes tänapäeval esineb vabamõtleja või filosoofina, oleks võib-olla Liiga² ajal osutunud fanaatikuks. Pole mõtet kirjutada niisugustele lugejatele, kui tahetakse oma sajandit üle elada.

Veel paar sõna, ja ma lõpetan. Omistamata kuigi suurt tähendust aule, mis mulle osaks on saanud, olen ma pärast selle arutluse ärasaatmist teda nii põhjalikult muutnud ja täiendanud, et sellest on saanud teatud mõttes uus teos. Praegu usun enese kohustatud olevat taastama selle niisugusel kujul, missugusena teda autasustati. Olen lisanud ainult paar märkust ja jätnud alles kaks täiendust, mida on lihtne ära tunda ja mida Akadeemia poleks võib-olla heaks kiitnud. Leidsin, et erapooletus, lugupidamine ja tänulikkus nõuavad niisugust minupoolset hoiatust.

¹ „Eessõna” lisas Rousseau traktaadi trükiväljaandele.

² Liiga (pr. k. *la Ligue*) – katoliiklaste konföderatsioon Prantsusmaal XVI sajandi lõpul.

*Decipimur specie recti*³.

Kas teaduste ja kunstide taassünd on aidanud kaasa kommete puhastamisele või nende rikkumisele? Seda me asumegi uurima. Missuguse otsuse ma peaksin selles küsimuses langetama? Niisuguse, mu härrad, mis sobib ausale inimesele, kes ei tea mitte midagi, aga peab endast sellegipoolest lugu.

Tunnen, et on raske muuta seda, mis mul on öelda, vastu võetavaks kohtule, mille ette mul tuleb astuda. Kuidas sõandada teha etteheiteid teadustele ühe Euroopa õpetatuima kogu ees, ülistada harimatust kuulsas Akadeemias ja ühitada õppimis-põlgust austusega tõeliste õpetlaste vastu? Olen neid vastu-rääkivusi ette näinud, ja need pole mult julgust röövinud. Ma ei ründagi teadust, ma kaitsen voorust vooruslike inimeste ees. Ausus on kõlbelistele inimestele veel kallim kui eruditsioon õpetatutele. Mida mul siis karta on? Mind kuulava nõukogu haritust? Olen nõus, aga see puudutab kõne ülesehitust, mitte kõneleja tundeid. Õiglasel valitsejad pole kunagi tagasi kohkunud vaieldavates küsimustes iseend hukka mõistmast; ja täie õigusega on kõige soodsam olukord see, kui tuleb end kaitsta ausa ja haritud vastaspoole ees, kes on kohtunikuks omaenese kohtuasjas.

Sellele põhjusele, mis mind julgustab, lisandub veel teinegi, mis sunnib mind lõplikult otsust langetama: kui ma olen, vastavalt oma sisemisele arusaamisele, kaitsjana tõe poolele asunud, siis sõltumata sellest, kas ma saavutan edu või mitte, ühe auhinna saan ma kindlasti: ma leian selle oma südame põhjast.

ESIMENE OSA

On ülev ja kaunis vaatepilt näha inimest väljumas teatud mõttes olematusest omaenese jõupingutuste varal; hajutamas oma mõistuse kiirtega varje, millesse loodus on ta mähkinud; tõusmas iseenda kohale; sööstmas vaimu varal taevastesse vald-

³ Me laseme end petta sellest, mis on näiliselt õige. (Horatius, „*Ars poetica*“, 25. värss.)

kondadesse; läbimas hiiglasesammul, just nagu päike, universumi tohutut avarust; ja mis veel kõige ülevam ning raskem, tagasi pöördumas iseendasse, et seal uurida inimest ning tundma õppida tema olemust, tema kohustusi ja tema otstarvet. Kõik need imed on paari põlvkonna jooksul taas teoks saanud.

Euroopa oli tagasi langenud algusaegade barbaarsusse. Selle maailmajao rahvad, kes on tänapäeval nii haritud, elasid paari sajandi eest olukorras, mis oli hullem kui harimatus. Mingi harimatusest veelgi põlastusväärsem teaduslik sõnamulin oli usurpeerinud teaduse nime ja seadis tema naasmisele ette pea-aegu võimatuid takistusi. Oli vaja revolutsiooni, toomaks inimesi tagasi terve mõistuse juurde; see tuligi viimaks sealt, kust teda kõige vähem oodata oli. Rumal moslem⁴, kirjanduse igipõline vaenlane, oli see, kes kirjanduse meie keskel uuesti tärkama pani. Constantinuse trooni häving⁵ tõi Itaaliasse säilmeid vanast Kreekast. Nende hinnaliste jäänuste läbi rikastus omakorda Prantsusmaa. Õige pea järgnesid kirjandusele teadused: kirjutamiskunstile lisandus mõtlemiskunst – järgnevus, mis näib kummaline, aga on võib-olla just eriti loomulik – ja nüüd hakati tajuma muusadega suhtlemise peamist kasu, nimelt seda, et see teeb inimesed seltsivamaks, sisendades neisse vastastikust heakskiitu väärivate teoste kaudu soovi üksteisele meeldida.

Vaimul on omad vajadused nii nagu kehalgi. Viimased moodustavad ühiskonna alused, esimesed on talle kaunistuseks. Samal ajal kui valitsused ja seadused kindlustavad kaaskodanikele julgeoleku ja heaolu, laotavad teadused, kirjandus ja kunstid, mis pole nii vägivaldsed, kuid on võib-olla võimsamadki, lillevanikuid raudahelatele, millega inimesed kokku on köidetud, lämmitavad neis selle algse vabaduse tunde, milleks nad näivad olevat sündinud, panevad nad oma orjapõlve armastama ja teevad neist nii-öelda tsiviliseeritud rahvad. Vajadus tekitab troonid; teadused ja kunstid on need kindlustanud. Maailma vägevad, armastage andeid ja kaitske nende eden-

⁴ Türgi sultan Muhammed II (1451–1481), kes vallutas Konstantinoopoli ja tegi sellest Otomani impeeriumi pealinna.

⁵ 1453. a. vallutasid türklased Konstantinoopoli, mille oli rajanud Rooma impeeriaator Constantinus.

dajaid.⁶ Tsiiviliseeritud rahvad, edendage neid: õnnelikud orjad, te võlgnete neile selle peene ja rafineeritud maitse, millega te kiitlete; selle iseloomupehmuse ja lihvitud kombekuse, mis teeb teievahelise suhtlemise nii õdusaks ja hõlpsaks; ühesõnaga, kõikide vooruste välised tunnused, ilma et teil ühtegi neist voorustest oleks.

Just niisuguse viisakuse poolest, mis on seda armastusväärsem, mida vähem ta näib end välja pakkuvat, paistsidki omal ajal silma Ateena ja Rooma oma hiilguse ja toreduse paljukiidetud päevil; ja kahtlemata just selle poolest ületabki meie sajand kõik teised ajad ja rahvad. Filosoofiline toon ilma väikluseta, loomulik ja ometi lahke käitumisviis, mis on ühtviisi kauged nii teutooni rohmakusest kui Alpide-tagusest eputamisest – niisugused ongi hoolsa õppimisega omandatud ning seltskondlikus suhtlemises lihvitud maitse viljad.

Küll oleks meie seas meeldiv elada, kui väline hoiak peegeldaks alati südame suundumusi, kui korralikkus tähendakski voorust, kui meie põhimõtted oleksid meile käitumisjuhisteks, kui tõeline filosoofia oleks lahutamatu filosoofi tiitlist! Aga nii palju häid omadusi satub harva kokku, ja voorus ei kõnni kunagi ringi nii suures hiilguses. Rõivaste uhkus võib anda tunnistust püstirikast inimesest ja nende elegantsus maitsekast inimesest – tervet ja tublit inimest tuntakse teistest märkidest; kehalist jõudu ja sitkust võib leida põllumehe lihtsa rõiva alt, mitte õukondlase kullatud rüü alt. Uhked rõivad on võõrad ka tugevuse ja vaimujõu voorusele. Vooruslik inimene on jõumees, kes armastab võidelda paljalt; ta põlgab kõiki neid labaseid kaunistusi, mis ei lase tal vabalt oma jõudu kasutada ja millest enamik on välja mõeldud üksnes selleks, et varjata mõnd kehaviga. Enne seda, kui kunst vormis meie käitumise ja õpetas meie kired kõnelema lihvitud keelt, olid

⁶ Valitsejatel on alati rõõm näha, et nende alamate seas levib huvi meeldivate kunstide ja üleliigsete asjade vastu, kui sellega ei kaasne raha ekspordi, sest lisaks sellele, et niimoodi toidavad nad alamaid orjusele nii sobiva hingelise tühisusega, teavad nad väga hästi, et kõik vajadused, millele inimesed järele annavad, on samas ka ahelad, millega nad end köidavad. Kui Aleksander tahtis hoida ihtüofaage oma sõltuvuses, sundis ta nad kalastamisest loobuma ja toituma kõigile rahvastele ühisel viisil; Ameerika metslasi, kes käivad ringi ihualasti ja elavad ainult oma jahisaagist, pole kellelgi kunagi õnnestunud alistada: tõepoolest, millega ikestada inimesi, kes ei vaja mitte midagi? (Autor.)

meie kombes lihtsad, kuid loomulikud; ja ülalpidamise erinevus andis juba esmapilgul märku iseloomude erinevusest. Inimloomus iseenesest ei olnud parem, aga inimestele andis turvatunde see, et nad üksteist nii kergesti läbi nägid; ja see eelis, mille väärtust meie enam ei taju, säästis neid paljudest pahedest.

Tänapäeval, kui rafineeritumad maneerid ja peenem maitse on surunud meeldimiskunsti kitsastesse reeglitesse, valitseb meie kommetes labane ja petlik ühetaolisus ning näib, nagu oleksid kõik vaimud visatud ühte ja samasse valuvormi: kogu aeg viisakus nõuab ja sündsus käsib; kogu aeg järgitakse tavaid, mitte kunagi omaenese vaimulaadi. Ei julgeta enam näida sellena, kes ollakse, ja selles pidevas sunduses käituvad inimesed, kes moodustavad tolle ühiskonnaks kutsutava karja, ühesugustesse olukordadesse sattudes kõik täpselt ühtemoodi, kui võimsamad ajendid neid kõrvale ei kalluta. Seepärast ei tea sa kunagi, kellega sul on tegemist: selleks, et oma sõpra tundma õppida, tuleb oodata suuri sündmusi, see tähendab, tuleb oodata, kuni on hilja, sest just seoses nende sündmustega olnukski oluline teda tunda.

Missugune pahede eskort saadab seda ebakindlust! Enam pole ei siirast sõprust, tõelist lugupidamist ega õiget usaldust. Kahtlused, umbusk, hirmud, vihkamine ja reetmine peidavad end vahetpidamata selles ühetaolise ja salakavala viisakusloori all, selle nii kõrgelt kiidetud peenekombelisuse taga, mille me võlgneme oma sajandi valgustatusele. Enam ei profaneerita maailma isanda nime jumalateotustega, vaid rüvetatakse seda pühadusepilaga nii, et see meie pedantseid kõrvu ei solvaks. Ei kiidelda omaenese väarikusega, vaid alandatakse teiste oma. Ei sõimata toorelt oma vaenlast, vaid laimatakse teda osavalt.

Rahvuslik vihkamine hääbub, aga koos sellega ka isamaa-armastus. Põlatud harimatus asendatakse ohtliku pürronismiga⁷. Osa liialdusi keelatakse, osa pahesid kuulutatakse häbiväärseks, aga teised kaunistatakse mõne vooruse nimega; tuleb need kas omandada või neid teeselda. Ülistagu, kes tahab, meie aja tarkpeade kainust; mina ei näe selles muud kui ohjeldamatuse

⁷ Vanakreeka filosoofi Pyrrhoni (IV saj. e.m.a.) õpetus, äärmine skeptitsism.

rafineeritumat vormi, mis väärrib mu kiitust niisama vähe kui nende kavaldav lihtsuski.⁸

Niisugune ongi puhtus, mille meie kombes on saavutanud; sel viisil me olemegi saanud vooruslikeks inimesteks. Ja tuleb tunnustavalt esile tõsta Kirjanduse, Teaduse ja Kunstide suurt panust selles hingekosutavas saavutuses. Lisan siia veel ainult ühe mõtiskluse: nimelt, kui mõne kauge paiga elanik üritaks saada ettekujutust euroopalikest kommetest selle põhjal, missuguses olukorras on meil teadused, meie kunstide täiuslikkuse põhjal, meie käitumise viisakuse põhjal, meie kõnede sõbralikkuse põhjal, meie pidevate heasoovlikkuse-avalduste põhjal ja selle põhjal, kuidas püüavad üksteisest üle karjuda igas vanuses ja igast seisusest inimesed, tehes näo, nagu oleksid nad esimestest koidukiirtest kuni päikeseloojanguni usinasti ametis vastastikku teenete osutamiseega – siis oleks mulje, mis sellele võõramaalasele meie kommetest jääb, ma usun, täpselt vastupidine sellele, missugused nad tegelikult on.

Kus mingeid tagajärgi pole, sealt ei tasu põhjust otsida; aga siin on tagajärg olemas: reaalne kõlvatus; ja meie hinged on laostunud sedamööda, kuidas meie teadused ja kunstid on liikunud täiuslikkuse poole. Võib-olla on see häda meie ajastule ainuomane? Ei, mu härrad, meie asjatust uudishimust tingitud pahed on niisama vanad kui maailm. Niisama vääramatult nagu ookeanivete ööpäevane tõus ja mõõn on allutatud meid öösiti valgustava taevakeha kulgemisele, on kommete ja kombekuse saatust allutatud teaduste ja kunstide arengule.

Oleme näinud voorust põgenemas sedamööda, kuidas nende valgus meie silmapiirile tõuseb, ja sama nähtust on täheldatud kõikidel aegadel ja kõikides paikades.

Vaadake Egiptust, seda esimest maailma kooli, seda nii viljakat kliimat pronkstaeva all, seda kuulsat maad, kust Sesostris kord lahkus maailma vallutama.

Temast sai filosoofia ja kaunite kunstide ema, ja õige pea

⁸ Montaigne on öelnud: „Mulle meeldib vaielda ja arutleda, aga ainult väheste inimestega ja iseenda jaoks, sest ülikutele vaatamängu pakkuda ja oma vaimu ning lobaga võidu uhkeldada on minu arust ausale inimesele äärmiselt ebakohane amet” (III rmt., VIII ptk.). Just seda ametit peavadki kõik meie suurvaimud peale ühe. (Autor.)

pärast seda vallutas tolle maa Kambyse, seejärel kreeklased, roomlased, araablased ja lõpuks türklased.

Vaadake Kreekat, mida asustasid kord kangelased, kes võitsid kaks korda Aasia: üks kord Trooja all, teine kord omaenese kodus. Sündiv kirjandus ei olnud veel toonud kõlvatust tema elanike südameisse; aga kunstide arengule järgnesid kiiresti kommete langus ja Makedoonia ike; ning alati õpetatud, alati nautlevale ja alati orisele Kreekale sai siitpeale osaks jätkuv isandate vahetus. Isegi kogu Demosthenese kõneosavus ei suutnud enam kunagi ellu äratada keha, mille luksus ja kunstid olid välja kurnanud.

Karjase rajatud ja põlluharijate tööga kuulsaks saanud Rooma hakkas Enniuste ja Terentiuste ajal manduma. Aga pärast Ovidiuseid, Catulluseid, Martialiseid ja nende rõvedate autorite murdu, kelle paljad nimedki häbelikkusele hirmu nahka ajavad, sai kunagi vooruse templiks olnud Roomast kuriteopaik, rahvaste häbiplekk ja barbarite mängukann. See maailma pealinn langeb viimaks samasugusesse orjusesse, nagu ta nii paljudele rahvastele on peale sundinud, ja tema langus leiab aset tolle päeva eelõhtul, mil ühele tema kodanikest antakse hea maitse kohtuniku tiitel.⁹

Mida ma peaksin ütleva Oriendi impeeriumi metropoli kohta, mis oma asendi tõttu pidi ilmselt saama kogu maailma pealinnaks, linna kohta, kus olid leidnud varjupaiga teadused ja kunstid, mis olid – võib-olla pigem tarkusest kui barbaarsusest – mujalt Euroopast välja saadetud? Kõik liiderlikkuse ja kombelanguse häbiväärseimad ilmingud, kõige mustemad reetmised, mõrvad ja mürgitamisid, kõik kõige võikamad kuriteod – vaat, millest koosneb Konstantinoopoli ajalugu; see ongi too puhas allikas, kust meile on kiirgunud vaimuvalgus, millega meie sajand uhkeldab.

Aga milleks otsida möödunud aegadest kinnitusi tõele, mille kohta meie endigi silma all leidub ikka veel tunnistusi? Aasias laiub tohutu maa, kus kirjandus on au sees ning viib kõige kõrgematele ametikohtadele. Kui teadused puhastaksid kombeid, kui nad õpetaksid inimesi valama verd oma isamaa

⁹ Tacituse vältel nimetasid tema kaasaegsed Petroniust, kes oli keiser Nero soosik, õukonna nõuandjaks maitseküsimustes (ladina k. *arbiter elegantiarum*).

eest, kui nad sisendaksid julgust, siis peaksid Hiina rahvad olema targad, vabad ja võitmatud. Aga kui pole olemas pahet, mis nende üle ei valitseks, pole olemas kuritegu, mis poleks neile omane, kui ei ministrite haritus, seaduste näiline arukus ega sellele tohutu impeeriumi elanike arvukus pole suutnud teda säästa harimatute ja rohmakate tatarlaste ikkest, mis kasu on talle siis toonud kõik tema teadlased? Mis vilja on ta lõiganud auavaldustest, millega neid on üle külvatud? Kas seda, et teda asustavad orjad ja kaabakad?

Seame sellele pildile vastu pildi, mida pakuvad nende üksikute rahvaste kombed, kes on kaitstud asjatute teadmiste nakkuse eest ning on oma vooruslikkuse tõttu ise õnne leidnud ja saanud eeskujuks teistele rahvastele. Niisugused olid vanad pärslased: haruldane rahvas, kelle seas voorusi õpetati nii nagu meil teadusi; rahvas, kes nii hõlpsalt alistas Aasia ja kellele ainsana on saanud osaks see au, et tema institutsioonide ajalugu on saanud kuulsaks filosoofilise romaanina.¹⁰ Niisugused olid sküüdid, kelle kohta meieni on säilinud nii võimsaid ülistusi. Niisugused olid germaanlased, kelle lihtsuse, süütuse ja vooruste kujutamisest leidis lohutust sulg, mis tüdinenud kirjeldamast haritud, rikka ja himura rahva kuritegusid ning nurjatusi.¹¹ Niisugune oli olnud isegi Rooma oma vaesuse ja harimatuse aegadel. Niisugusena on ennast lõppude lõpuks näidanud kuni meie päevini see lihtne rahvas¹², keda on nii palju kiidetud tema vaprus eest, mida halb eeskugu pole suutnud laostada.¹³

Mitte rumalusest ei eelistanud nad vaimutreeningule muid tegevusi. Nad teadsid väga hästi, et teistel maadel saadavad jõudeinimesed oma elu mööda, vaieldes ülima hüve ning pahe

¹⁰ Viide Xenophoni teosele „Kyrus paideia”, milles kirjeldatakse idealiseerivalt Pärsia kuninga Kyros II elu.

¹¹ Viide Tacituse teosele „Germania”.

¹² Silmas peetakse šveitslasi.

¹³ Ma ei söanda rääkida nendest õnnelikest rahvastest, kes ei tunne isegi nimepidi pahesid, mille ohjeldamisega meie nii palju vaeva näeme, nendest Ameerika metslastest, kelle lihtsat ja loomulikku elukorraldust Montaigne ilma kõhklemata eelistab mitte ainult Platoni seadustele, vaid koguni kõige täiuslikumale rahvaste valitsemise vormile, mida filosoofia võiks iganes välja mõelda. Ta toob selle kohta hulgaliselt näiteid, mis rabavad igauht, kes mõistab neid hinnata: „Kuidas nii,” ütleb ta, „nad ei kannu isegi põlvpükse” (I rmt., XXX ptk.). (Autor.)

ja vooruse üle, ja et upsakad targutajad, ülistades kõige kaunisõnalisemalt iseennast, panevad kõik teised rahvad ühte patta, nimetades neid üleolevalt barbariteks; aga nad uurisid nende kombeid ja õppisid põlgama nende õpetust.¹⁴

Kas ma unustan, et Kreeka enese rüpes nähti tõusmas linna, mis oli ühtviisi kuulus nii oma õnneliku harimatuse kui oma seaduste arukuse poolest, vabariiki, kus näisid elavat pigem pooljumalad kui inimesed – niivõrd ületas ta vooruslikkuses kogu ülejäänud inimkonda? Oo, Sparta, tühise õpetuse igavene häbistaja! Samal ajal kui Ateenas levisid kaunite kunstidega kaasnevad pahed, samal ajal kui türann seal nii suure hoolega kuulsaima poeedi töid kokku kogus,¹⁵ ajasid sina oma müüride vahelt välja kunstid ja ja kunstnikud, teadused ja teadlased!

Edaspidine asjade käik tõi selle erinevuse veelgi selgemalt esile. Ateenast sai viisakuse ja maitsekuse elupaik, oraatorite ja filosoofide riik: ehitiste elegantsus vastas seal keele elegantsile – seal võis kõikjal näha vilunud meistrite käe läbi hingestatud marmorit ja lõuendit; just Ateenast on tulnud need hämmastavad teosed, mis saavad eeskujuks kõigil mandunud ajastutel. Lakedaimon ei paku nii säravat pilti. „Seal,” ütlesid teised rahvad, „sünnivad inimesed vooruslikena ja koguni selle maa õhk näib sisendavat vooruslikkust.” Selle elanikest on meieni säilinud vaid mälestus nende kangelastegudest. Kas niisugused monumendid on meie silmis siis vähem väärtuslikud kui kummalised marmorkujud, mis Ateena meile on jätnud?

Tõsi küll, mõned targad on üldisele voolule vastu pannud ja end muusade elupaigaski pahede vastu kindlustanud. Aga kuulatagu, missuguse otsuse langetas oma aja teadlaste ja kunstnike kohta kõige silmapaistvam ja kõige õnnetum nende seast.

„Olen uurinud poeete,” ütles ta, „ja näen neis inimesi, kelle

¹⁴ Õeldagu mulle ausalt, mis arvamusele pidid isegi ateenlased olema kõnekunstist, kui nad selle nii hoolikalt kõrvaldasid tollest äraostmatust kohtust, mille otsuseid isegi jumalad ei vaidlustanud. Mida arvasid roomlased arstiteadusest, kui nad selle oma vabariigist välja saatsid? Ja kui hispaanlased inimlikkuse riismete ajal keelasid oma juristidele pääsu Ameerikasse, mis arvamusele pidid nad siis jõudma õigusteadusest? Kas nad uskusid, et suudavad selle ainsa teoga heaks kogu selle halva, mis nad olid õnnetutele indiaanlastele teinud? (Autor.)

¹⁵ Pärimuse kohaselt laskis Kreeka türann Pisistrates (u. 600–527 e.m.a.) kokku koguda ja kirja panna Homeroose eeposed, mis olevat selle ajani säilinud vaid suulises pärimuses.

anne eksitab neid endid ja teisi, näen neis inimesi, kes esinevad tarkadena, keda peetaksegi targaks, kes seda aga sugugi pole.”

„Poetide juurest,” jätkab Sokrates, „jõudsin ma kunstnike juurde. Teadsin kunstidest vähem kui keegi teine, ja olin rohkem kui keegi teine veendunud, et kunstnikud valdavad mingeid kauneid saladusi. Ometi panin ma tähele, et nende olukord pole poeetide omast sugugi parem ja et nii ühed kui teised on ühesuguse eelarvamuse kammitsais. Kuivõrd kõige osavamad nende seast paistavad oma erialal silma, peavad nad ennast kõige targemateks inimesteks. Niisugune kõrge enesehinnang röövis minu silmis nende oskusest igasuguse sära; nõnda et, asetades end oraakli ossa ja küsides iseendalt, kes ma rohkem tahaksin olla, kas see, kes ma olen, või see, kes nemad on, teada seda, mida nemad on õppinud, või teada, et ma midagi ei tea, vastasin iseendale ja Jumalale: ma tahan jääda selleks, kes ma olen.

Ei sofistid, poeedid, oraatorid, kunstnikud ega mina – meie keegi ei tea, mis on tõde, hüve ja ilu. Aga meie vahel on see erinevus, et kuigi need inimesed ei tea midagi, usuvad nad kõik midagi teadvat; seevastu mina, mitte midagi teades, vähemalt ei kahtle oma teadmatuses. Nii et kogu see ülim tarkus, mille oraakel mulle on omistanud, ei tähenda muud kui seda, et ma olen täiesti veendunud, et ma ei taipu seda, mida ma ei tea.”¹⁶

Nõnda siis ülistab teadmatust Sokrates, jumalate otsuse järgi kõige targem inimene ja kogu Kreeka arvates kõige õpetatum ateenlane! Kas saab uskuda, et kui ta meie keskel ellu ärkaks, paneksid meie teadlased ja meie kunstnikud ta oma arvamust muutma? Ei, mu härrad: see õiglane inimene põlgaks endiselt meie tarbetuid teadusi; ta ei aitaks suurendada raamatute hulka, millega meid igast küljest üle ujutatakse, ega jätaks, nii nagu ta tegigi, oma õpilastele ja meie järetulijaile muid juhtnööre peale eeskuju ja mälestuse oma voooruslikkusest. Nõnda on tarvis inimesi õpetada.

Sokrates oli alustanud Ateenas, vana Cato jätkas Roomas mässu salakavalate ja teravmeelsete kreeklaste vastu, kes

võrgutasid voorust ja rammestasid oma kaaskodanike vaprust. Aga teadused, kunstid ja dialektika võidutsesid endiselt: Rooma täitus filosoofide ja oraatoritega; sõjaväeline kord jäeti unarusse, hakati põlgama põllundust, vaimustuti väärdõpetustest ja unustati isamaa. Pühade sõnade asemele, nagu *vabadus*, *omakasupüüdmatus*, *seadustele kuuletumine*, tulid Epikurose, Zenoni, Arkesilaose nimed. „Sellest ajast peale, kui meie hulka ilmusid õpetlased,” on öelnud nende endi filosoofid, „on voooruslikud inimesed kadunud.”¹⁷ Varem olid roomlased rahuldunud vooruse praktiseerimisega; aga niipea, kui nad seda õppima hakkasid, oli kõik läbi.

Oo, Fabricius!¹⁸ Mida arvanuks teie suur hing, kui te oma õnnetuseks ellu äratatuna oleksite näinud, kui toretsevaks on muutunud seesama Rooma, kelle teie oma käega päästsite ja kellele teie auväärne nimi rohkem kuulsust tõi kui kõik tema vallutused?

„Jumalad,” oleksite te öelnud, „mis on saanud neist õlgkatustest ja nendest tagasihoidlikest kodukolletest, kus elasid kord mõõdukus ja voorus? Missugune hukatuslik hiilgus on asendanud Rooma lihtsuse? Mis võõras keel see on? Mis hellitatud kombes need on? Mida tähendavad need kujud, need maalid, need hooned? Hullumeelsed, mida te olete teinud? Teie, rahvaste isandad, olete andnud end nende kergraste inimeste orjusesse, kelle te võitsite! Teid valitsevad ilukõnelejad! Te niisutasite oma verega Kreekat ja Aasiat selleks, et teha rikkaks arhitekte, maalikunstnikke, kujureid ja rändnäitlejaid! Kartaagorused on langenud flöödimängija saagiks! Roomlased, lõhkuge kohe maha need amfiteatrid, purustage need marmorkujud, põletage need maalid, ajage minema orjad, kes teid on alistanud ja kelle hukatuslikud kunstid teid laostavad. Saagu teiste käed kuulsaks tarbetute annete abil; ainus Rooma-vääriline anne on oskus vallutada maailma ja panna seal voorus valitsema. Kui Kyneas pidas meie senatit kuningate koosolekuks,¹⁹ ei pimes-tanud teda tarbetu hiilguse ega rafineeritud elegants; ta ei kuul-

¹⁷ *Postquam docti prodierunt, boni desunt.* Seneca, 95. kiri. Sama kohta on tsiteerinud ka Montaigne.

¹⁸ Plutarchos räägib „Pyrrhose eluloos” vaprast ja üllast roomlasest Fabriciusest.

¹⁹ Sellest jutustab Plutarchos „Pyrrhose eluloos”.

¹⁶ Vrd. Platon, „Pidusöök. Sokratese apoloogia”. Tallinn, 1985, lk. 137–142.

nud seal kerglast ilukõnet, mida õpivad ja millest joobuvad tühised inimesed. Mida siis Kyneas nägi nii suurejoonelist? Oo, kodanikud! Ta nägi vaatemängu, mida ei teie rikkused ega kõik teie kunstidki eales pakkuda ei suuda, kõige kaunimat vaatemängu, mis kunagi taeva all aset on leidnud: ta nägi koos istumas kahtsada vooruslikku meest, kes olid väärt käsutama Roomat ja valitsema maailma.”

Aga hüppame üle ruumilise ja ajalise vahemaa ning vaatame, mis on toimunud meie maal ja meie silma all; või pigem, jätame kõrvale need jäledad pildid, mis haavavad meie peenetundelisust, ja säästame end vaevast korrata samu asju teiste nimedega. Ma ei kutsunud asjata välja Fabriciuse maane; sest mida niisugust lasen ma öelda sel suurel mehel, mida ma ei võiks panna Louis XII või Henri IV suhu? Meie hulgas, tõsi küll, ei oleks Sokrates joonud surmaputke mürki, aga ta oleks joonud – ja palju kibedamast karikast – solvavat irvitust ning põlgust, mis on sada korda hullem kui surm.

Nõnda on luksus, kõlvatus ja orjus olnud alati karistuseks upsakate pingutuste eest, mida me oleme teinud, et väljuda õnnelikust teadmatuses, kuhu igavene tarkus meid oli asetanud. Näib, nagu andnuks tihe loor, millega ta oli katnud kõik oma toimingud, meile küllalt selgelt märku, et ta polnud meid sugugi määranud asjatutele otsingutele.

Aga kas oleme osanud mõnda tema õppetundidest ära kasutada või pääsenud mõne eiramisest karistamatult? Rahvad, mõistke kord ometi, et loodus on tahtnud teid kaitsta teaduse eest, nagu ema haarab ohtliku relva oma lapse käest; et kõik saladused, mis ta teie eest peidab, on samas ka pahed, mille eest ta teid hoiab, ja et vaev, mida te eneseharimisel näete, on üks tema suurimaid kingitusi. Inimesed on kõlvatud; nad oleksid veel halvemad, kui neile oleks saanud osaks õnnetus sündida õpetatuna.

Kui alandavad need mõtted on inimkonnale! Kuidas see solvab meie uhkust! Mis see siis tähendab! Ausus on teadmatuses tütar? Teadus ja voorus ei sobigi kokku? Missugused järeldused tuleb nendest eeldustest teha? Aga nende näilike vastuolude lepitamiseks on tarvis lihtsalt lähemalt uurida, kui tühised ja albid on uhkeldavad nimetused, mis meid pimestavad ja mida me nii alusetult inimlikele teadmistele anname. Vaat-

leme ometi teadusi ja kunste iseeneses; vaatame, mis peab olema nende arengu tulemuseks ja ärgem kõhelgem enam tunnistamast õigeks kõiki neid seisukohti, mille puhul meie järeldused satuvad kooskõlla ajalooliste järeldustega.

TEINE OSA

Egiptusest Kreekasse kandunud vana pärimuse kohaselt leiutas teadused jumal, kes vihkas inimeste rahu.²⁰ Mida pidid siis arvama teadustest egiptlased ise, kelle keskel teadused olid sündinud? Nemad nägid ju nende tekkeallikaid lähedalt. Tõepoolest, ei lehitsedes maailma annaale ega ka süüvides kahtlaste kroonikate asemel filosoofilistesse uurimustesse, kusagilt ei leia me inimlikele teadmistele algupära, mis vastaks ettekujutusele, mida me armastame endale sellest luua. Astronoomia on sündinud ebausust; kõnekunst auahnusest, vihast, meelitamisest, valest; füüsika tarbetust uudishimust; geomeetria saamahimust; nad kõik – ja isegi moraal – on sündinud inimlikust upsakusest. Niisiis võlgnevad teadused ja kunstid oma sünni meie pahedele: me ei kahtleks nende eelistes nii palju, kui nad võlgneksid selle meie voorustele.

Nende igerik algupära tuleb selgesti ilmsiks, kui vaatame nende otstarvet. Mida me hakkaksime peale kunstidega, kui poleks luksust, mis neid toidab? Kui inimesed ei oleks ebaõiglased, milleks vajataks siis õigusteadust? Mis saaks ajaloost, kui poleks ei türanne, sõdu ega vandenõulasi? Ühesõnaga, kes tahaks pühendada oma elu viljatutele mõtisklustele, kui kõik juhinduksid ainult inimese kohustustest ja looduse vajadustest, nii et kogu nende aeg kuluks isamaale, õnnetutele ja sõpradele? Kas me oleme siis loodud surema aheldatuna selle kaevu kaldale, kuhu tõde on peitu pugenud? Juba see mõte üksi peaks esimestest sammudest peale eemale peletama iga inimese,

²⁰ Prometheuse loo allegooria on kergesti läbinähtav, ja tundub, et kreeklased, kes ta Kaukasuse külge aheldasid, ei suhtunud temasse põrmugi lugupidavamalt kui egiptlased oma jumalasse Thothisse. „Kui saatür esimest korda tuld nägi, tahtis ta seda suudelda ja emmata,” jutustab vana lugu, „aga Prometheus hüüdis talle: 'Saatür, sa hakkad habet oma lõual taga nutma, sest see põletab, kui seda puudutada.'” (Autor.)

kes on tõsiselt nõuks võtnud end filosoofiaõpingutega harida.

Teadusuuringutes on nii palju ohte, nii palju valeradu! Kui palju tuleb tõeni jõudmiseks eksida, kusjuures eksituste ohtlikkus ületab tuhandekordselt kasu, mis tõest saadakse! Kahju on ilmne, sest vale võib esineda lõputute kombinatsioonidena, aga tõel on ainult üks olemisviis. Pealegi, kes teda nii siiralt otsibki? Ja missuguste tunnuste põhjal võib isegi parimate kavatsuste korral olla kindel, et ta on ära tuntud? Missugune peaks olema tolles segases tunnete tulvas see kriteerium, mille põhjal me otsustame?²¹ Ja mis veel kõige raskem, kui me tema lõppude lõpuks õnnekombel leiamegi, kes meist oskab teda siis õigesti kasutada?

Kui meie teadused on võimetud saavutama eesmärki, mille nad endale seavad, siis tagajärgede poolest, mis nad endaga kaasa toovad, on nad koguni kahjulikud. Jõudeelus sündinuna toidavad nad seda omakorda; ja korvamatult ajakaotus on esimene kahju, mis nad ühiskonnale paratamatult tekitavad. Poliitikas nii nagu moraali alalgi on suur pahe mitte teha head; ja iga tarbetut kodanikku võib vaadelda kui kahjulikku inimest. Vastake mulle ometi, kuulsad filosoofid, teie, tänu kellele me teame, miks kehad tühjuses vastastikku tõmbuvad, kuidas suhtuvad tiirlevate planeetide poolt võrdsetes ajavahemikes läbitud kaugused; missugustel kõveratel on kaaspunktid, käänupunktid ja kõveruskeskpunktid; kuidas inimene näeb kõike Jumalas; kuidas hing ja ihu ilma ühendust pidamata on omavahel vastavuses nagu kaks kella; missugused taevakehad võivad olla asustatud; missugused putukad sigivad ebatavalisel viisil – vastake mulle, ütlen ma, teie, kellelt me oleme saanud nii üllaid teadmisi; kui te poleks meile kunagi nende asjade kohta mitte midagi õpetanud, kas meid oleks siis vähem, kas meid valitsetaks halvemini, kas me poleks nii kardetavad, kas me poleks nii õitsval järjel või kas me oleksime hullemini mandunud? Ärge pidage ometi oma saavutusi nii tähtsaks; ja kui meie kõige õpetatumate teadlaste ja meie parimate kodanike tööd toovad meile nii vähe kasu, siis

²¹ Mida vähem inimene teab, seda enam ta usub end teadvat. Kas peripateetikud kahtlesid milleski? Eks ehitanud Descartes universumi kuupidest ja pööristest? Ja kas leidub tänapäevalgi Euroopas nii viletsat füüsikut, kes ei seletaks jultunult elektri sügavat salapära, mis jääb tõelisi filosoofe võib-olla igavesti meeletehete ajama? (Autor.)

öelge meile, mida me peame arvama sellest hägusate kirjanike ja jõudeelu elavate õpetlaste hulgast, kes täiesti tulutult riigi elumahlu imevad.

Mis ma räägin – „jõudeelu elavate”? Annaks Jumal, et nad tõepoolest jõude püsiksid! Komed oleksid sellest ainult tervislikumad ja ühiskond rahulikum. Aga need tühised ja albid ilukõnelejad jooksevad igalt poolt kokku, relvastatud oma hukatuslike paradoksidega, õonestades usu aluseid ja hävitades voorust. Nad muigavad põlglikult vanade sõnade nagu „isamaa” ja „religioon” üle ning kulutavad oma anded ja filosoofia selleks, et purustada ning alavääristada kõike, mis on inimestele püha. Asi pole mitte selles, et nad voorust või meie dogmasid tegelikult vihkaksid, nad lihtsalt ei talu ühiskondlikku arvamust; ja selleks et neid altarite jalameile tagasi tuua, piisaks, kui kuulutada nad jumalasalgaajateks. Oo, väljapaistmiskirg, milleni sa küll võid viia!

Aja kuritarvitamine on suur pahe. Kirjanduse ja kunstidega kaasneb veel hullemaidki pahesid. Näiteks luksus, mis on nagu nemadki sündinud jõudeelust ja inimlikust alpuusest. Harva esineb luksust ilma teaduste ja kunstideta, ja mitte kunagi ei esine teadused ja kunstid ilma temata. Ma tean, et meie filosoofia, mis on alati nii pakil kummalistest mõtteteteradest, väidab, et luksus annab riigile sära; aga, olles unustanud ülekulutuste vastaste seaduste vajalikkuse, kas ta julgeb siis eitada sedagi, et head kombed on impeeriumide kestmiseks esmatähtsad ja et luksus ning head kombed ei sobi omavahel kokku? Et luksus on kindlaks märgiks rikkusest, et ta võib olla koguni abiks rikkuse suurendamisel – mis järeldus tuleb siis teha sellest paradoksist, mis on nii vääriline sündima meie päevil? Ja mis saab voorusest, kui tekib vajadus rikastuda ükskõik mis hinna eest? Muistsed poliitikud rääkisid vahetpidamata kommetest ja voorustest; meie omad räägivad ainult ärist ja rahast. Üks ütleb teile, et sellel ja sellel maal maksab inimene nii palju, kui suure summa eest ta müüduks Alžeerias; teine leiab sellest arvestusest lähtudes riigid, kus inimene üldse mitte midagi ei maksa, ja koguni niisugused, kus ta maksab vähem kui mitte midagi. Nad hindavad inimesi nagu kariloomi. Nende järgi on inimene riigi seisukohalt just nii palju väärt, kui palju ta seal tarbib; järelikult üks sübariit maksab vähemalt niisama palju kui kolmkümmend lakedaimon-

last. Mõistatagu siis, kumb neist kahest riigist – Sparta või Sybaris – langes käputäie talupoegade orjusse ja kumb pani värisema Aasia.

Kyrose monarhiiriigi vallutas kolmekümne tuhande mehega valitseja²², kes oli vaesem kui kõige viletsam Pärsia satraap; ja sküüdid, kes olid kõigist rahvastest vaeseimad, suutsid vastu seista maailma kõige vägevamatele monarhidele.²³

Kaks kuulsat vabariiki tülitsevad ülemvõimu pärast maailmas;²⁴ üks oli väga rikas, teisel ei olnud mitte midagi, ja viimane oli see, kes esimese hävitas. Pärast seda, kui Rooma impeerium oli alla neelanud kogu maailma rikkuse, langes ta omakorda saagiks inimestele, kes ei teadnud isegi, mis asi rikkus on. Frangid vallutasid Gallia ning saksid Inglismaa, ilma et neil olnuks muud varandust peale oma vapruste ja vaesuse. Salkkond vaeseid mägilasi, kelle saamahimu piirdus paari lambanahaga, taltsutas Austria kõrkuse ning purustas uhke ja hirmuäratava Burgundia koja, mis oli värisema pannud Euroopa võimukandjad.²⁵ Karl Viienda pärija²⁶ kogu vägevus ja tarkus, mida toetasid kõik India varandused, varises lõppude lõpuks kokku käputäie heeringapüüdjate ees. Meie poliitikud võiksid suvatseda oma arvestused veidikeseks kõrvale heita, et nende näidete üle järele mõelda, ja nad võiksid kord ometi taibata, et rahaga võib saada kõike, välja arvatud kombat ja kodanikud.

Milles siis täpsemalt seisneb küsimus luksusest? Selles, et välja selgitada, mis on impeeriumidele olulisem, kas olla hiilgav ja hetkeline või vooruslik ja kestev. Ma ütlen „hiilgav“, aga mille poolest? Toreduseihalus ei ela kunagi samas hinges koos aususepüüdega. Ei, pole võimalik, et tarbetute murede koormast alandatud vaimud küüniksid eales millegi suureni; ja kui neil jätkuiski selleks jõudu, puuduks neil julgus.

Iga kunstnik vajab tunnustust. Kaasaegsete kiitus on kõige hinnalisem osa tema tasust. Niisiis, mida ta selle saavutamiseks

teeb, kui talle on osaks saanud õnnetus sündida niisuguse rahva seas ja niisugusel ajal, kus ja millal moodi tulnud õpetlased on asetanud kergemeelse nooruse tooniandja ossa; kus mehed on ohverdanud oma huvid oma vabaduse türanniseerijaile²⁷; kus lastakse läbi kukkuda draamakunsti tippteostel²⁸ ja pööratakse selg harmoonia imedele²⁹, kuna üks sugupooltest julgeb heaks kiita ainult seda, mis vastab teise poole piiratusele? Mida ta teeb, mu härrad? Ta alandab oma geniaalsuse oma sajandi tasemele ja eelistab luua keskpäraseid teoseid, mida imetletakse tema elu ajal, šedöövrite asemel, mida imetletaks alles tükk aega pärast tema surma. Õelge meile, kuulus Arouet³⁰, kui palju mehist ja vägevat ilu te olete toonud ohvriks meie võltsile peenetundelisusele! Ja kui palju on galantsuse vaim, mis pisiasjades nii viljakaks osutub, teile suurtes küsimustes maksma läinud!

Nõnda toob kommete langus, see luksuse vältimatu tagajärg, omakorda kaasa maitse mandumise. Kui aga oma vaimu-annete poolest väljapaistvate inimeste hulgas juhuslikult leiduks mõni, kellel jätkub meelegi kindlust ja kes keeldub järele andmast oma sajandi vaimule ning alandamast end lapsikuid töid vorpima, siis häda talle! Ta sureb viletsuses ja unustuses.

Ma ei tee siin mingeid ennustusi, ma räägin kogemuste põhjal. Carle³¹, Pierre³², on saabunud aeg, mil pintsel, mis oli määratud rõhutama üllate ja pühade piltidega meie jumalakodade suursugusust, langeb teie käest või müüb enda kau-

²⁷ Olen kaugel arvamast, et niisugune naiste ülemvõim oleks iseenesest halb. See on kingitus, mille loodus on neile teinud inimsoo hüvanguks; kui seda paremini suunatakse, võiks ta kaasa tuua sama palju head, nagu ta praegu halba põhjustab. Meie ei taipa küllalt hästi, missugused eelised oleksid ühiskonnale, kus inimsoo sellele poolele, kes teise üle valitseb, antakse parem haridus. Mehed on alati just niisugused, nagu naistele meeldib; niisiis, kui tahate, et nad saaksid suuremeelseks ja vooruslikuks, siis õpetage naistele, mida tähendab hinge suurus ja vooruslikkus. Selleleemalised mõtted, mida Platon on kunagi väljendanud, vääriskid igati, et neid pikemalt edasi arendaks mõni sulg, mis on vääriks kirjutama pärast niisugust meistrit ja kaitsma nii suuri huve. (Autor.)

²⁸ Molière'i „Misantroop“ ja Racine'i „Phaidra“ kukkusid esietendusel läbi (vastavalt 1666 ja 1677).

²⁹ Vihje prantsuse heliloojale Jean-Philippe Rameau'le (1683–1764), kelle ooper „Zoroastre“ ei leidnud tunnustust.

³⁰ Voltaire'i kodanikunimi.

³¹ Prantsuse maalikunstnik Charles André Vanloo (1705–1765) hüüdnimega Carle.

³² Prantsuse maalikunstnik Jean-Baptiste Marie Pierre (1713–1789).

²² 334. a. e.m.a. vallutas Aleksander Suur 30 000 kuni 40 000 mehelise sõjaväega Pärsia monarhiiriigi.

²³ Justinuse järgi ei õnnestunud sküüte vallutada ei Dareiosel, Aleksander Suurel ega roomlastel.

²⁴ Kartaago (mis oli kuulus oma rikkuse poolest) ja Rooma.

²⁵ Vihje šveitslaste võitlusele Habsburgide vastu.

²⁶ Hispaania kuningas Felipe II (1527–1598).

nistama nilbete piltidega mõne *vis-à-vis*³³ seinu. Ja sina, Praxitelese ja Pheidiasse võistleja, sina, kelle peitlit muistsed rahvad oleksid kasutanud, valmistamaks jumalaid, mis suutnuksid meie silmis välja vabandada nende ebajumalakummardamise, jäljendamatu Pigalle³⁴, sinu käsi hakkab voolima mõne nipskujukese kõhtu või on sunnitud jõude jääma.

Ei saa mõelda kommetest, meenutamata imetlusega pilti aegade lihtsusest.

See on kaunis kallas, mida üksnes loodus oma käega on kaunistanud ja mille poole meie pilk ikka ja jälle tagasi pöörduv ning millest me tunneme end kahetsusväärset kaugenevat.

Kui süütud ja voruslikud inimesed tahtsid, et jumalad oleksid nende toimingute tunnistajad, elasid nad oma hüttides nendega ühe ja sama katuse all; aga õige pea, muutudes kurjaks, tüdinesid nad nendest ebamugavatest pealtvaatajatest ning pagendasid nad suursugustesse pühakodadesse. Lõpuks ajasid nad jumalad sealtki välja, et seal iseennast sisse seada; igatahes ei erinenud pühakojad enam inimeste kodudest. See oli kõlvatuse haripunkt, ja mitte kunagi pole pahed nõnda lokaalselt löönud nagu siis, kui nad nii ütelda seati vaatamiseks marmorsammastele uhkete paleede sissekäikude juurde ja graveeriti korintose kapiteelidele.

Sedamööda, kuidas elumõnusid aina rohkem tekib, kunstid täiustuvad ja luksus levib, kuhtub tõeline vaprus, hääbub sõjamehevoorus – ning seegi on kabinetide hämaruses treenitud teaduste ja kunstide teene. Kui goodid laastasid Kreekamaa, siis pääsesid kõik raamatukogud tulest ainult tänu seisukohale, mida üks nende hulgast levitas ja mille kohaselt on tarvis jätta vaenlastele alles kraam, mis on nii kohane võõrutama neid sõjalisest õppusest ning pakkuma neile jõudeeluks ja istuvaks eluviisiks sobilikke lõbustusi.

Charles VIII sai Toscana ja Napoli riigi valitsejaks, ilma et ta oleks peaaegu mõõkagi tupest tõmmanud; ja kogu tema õukond omistas selle ootamatu hõlpsuse asjaolule, et Itaalia valitsejatele ja ülikutele pakkus eneseharimine teravmeelsuse ja õpetatuse vallas rohkem lõbu kui vaprus ja sõjakunsti alane

³³ Kaheistmeline tõld.

³⁴ Prantsuse skulptor Jean-Baptiste Pigalle (1714–1785).

koolitus. „Tõepoolest,” ütleb kaine aruga inimene, kes viitab neile kahele asjaolule, „kõik näited õpetavad meile, et sõjanduses ja kõigil sellega sarnanevatel aladel soodustab teaduste õppimine pigem vaprate inimeste nõrgestamist ja ärahellitamist kui nende karastamist ja innustamist.”³⁵

Roomlased tunnistasid, et sõjamehevoorus hääbus nende seas sedamööda, kuidas nad hakkasid midagi taipama maalidest, gravüüridest ja kuldvaasidest ning harrastama kauneid kunste; ja justkui olnuks too kuulus maa määratud saama alatiseks eeskujuks teistele rahvastele, tõi Medicite esilekerkimine ja kirjanduse taassünd kaasa uue – ja võib-olla lõpliku löögi sõjalisele kuulsusele, mille Itaalia näis olnud paari sajandi eest tagasi saanud.

Arukusega, mille poolest paistis silma enamik nende institutsioonidest, keelasid muistsed Kreeka vabariigid oma kodanikele kõik need rahulikud ja istuvat eluviisi nõudvad ametid, mis nõrgestades ning laostades keha, kurnavad ühtaegu välja ka hingejõu. Tõepoolest, mis te arvate, kuidas võiksid seista silmitsi nälja, janu, väsimuse, hädaohtude ja surmaga inimesed, keda pisimgi häda muserdab ja keda pisimgi vaev heidutab? Kust võtavad sõjamehed julguse taluda raskeid töid, millega nad pole üldse harjunud? Kust võtavad nad innu käia kiirmarsil ohvitseride juhatusel, kel endal ei jätku jõudu isegi ratsa sõita? Ärgu tuldagu mulle vastu vaidlema, et kõigi nende haritud ja distsiplineeritud tänapäeva sõjameeste vaprus on ju üldteada. Asjata kiidetakse mulle nende vahvust ühel või teisel lahingupäeval; aga keegi ei räägi mulle sõnakestki sellest, kuidas nad taluvad ülemäärast pingutust, kuidas nad panevad vastu aastaegade karmusele ja halvale ilmale. Piisab vähesest kuumast või külmast, piisab sellestki, kui nad jäävad ilma mõningatest mugavustest, et muuta paari päevaga jõuetuks ja hävitada meie parimgi sõjavägi. Kohkumatud sõjamehed, taluge kordki tõe, mida te nii harva kuulete! Te olete vaprad, ma tean seda; te oleksite koos Hannibaliga võidutsenud Cannaes ja Trasimenuse järve ääres; Caesar oleks koos teiega läinud üle Rubico ja orjastanud oma riigi; aga teie ei ole need, kellega esimene oleks läinud üle Alpide ja kellega teine oleks võitnud teie esivanemad.

³⁵ Montaigne'i teoses „*Essais*” I, 25. ptk.

Alati ei saavutata sõjalist edu võitlustes, ja kindralikunstide seas leidub üks, mis on tähtsam kui oskus lahinguid võita. Mõni tormab kartmatult võitlustulle, kuid on sellele vaatamata vilets ohvitser; isegi sõdurile tuleb veidi enam jõudu ja sitkust võib-olla rohkem kasuks kui suur vahvus, mis ei päästa teda surmast. Ja mis läheb riigile korda see, kas tema väed hukuvad palaviku või külma tõttu või vaenlase mõõga läbi?

Kui teaduste viljelemine kahjustab inimese sõjamehelikke omadusi, siis veel enam kahjustab ta tema moraalseid omadusi. Juba meie esimestest eluaastatest peale ehib mõttetu haridus meie vaimu ja laostab meie mõistust. Ma näen kõikjal hiiglaslikke asutusi, kus kulutatakse palju raha noorte kasvatusmisele, et õpetada neile kõike muud, välja arvatud nende kohustusi. Teie lapsed ei tunne oma emakeelt, aga nad õpivad rääkima keeli, mida mitte kusagil ei kõnelda; nad õpivad sepitsema värssse, mida nad vaevu mõista suudavad; oskamata eristada eksitust tõest, omandavad nad kunsti mõlemat kaunite fraasidega äratundmatuseni moonutada; aga nad ei tea, mida tähendavad sõnad *üllameelsus*, *õiglus*, *karskus*, *inimlikkus*, *vaprus*; magus sõna *isamaa* ei puutu kunagi nende kõrvu; ja kui nad võtavadki nõuks rääkida Jumalast, siis pigem sellepärast, et nad teda kardavad, kui sellepärast, et nad tema ees aukartust tunnevad (vt. „Filosoofilised mõtisklused“³⁶).

Keegi mõttetark on öelnud: „Tahaksin parema meelega, et minu õpilane veedaks oma aja palli mängides, see karastaks vähemalt tema keha.“³⁷ Ma tean, et lastele tuleb tegevust pakkuda ja et logelemine on kõige kardetavam neid varitsetavatest ohtudest. Aga mida neile siis õpetada tuleks? Kena küsimus! Neil tuleb õppida seda, mida nad peavad tegema siis, kui nad on saanud täiskasvanuks,³⁸ ja mitte seda, mille nad peavad unustama.

³⁶ Diderot' 1746. a. ilmunud teose pealkiri. Ilmselt on siinne lõik üks lisandusi, millele Rousseau eessõnas viitab, sest Diderot' teos määrati õige pea pärast ilmumist hävitamisele.

³⁷ Montaigne'i teoses „*Essais*“ I, 25. ptk.

³⁸ Niisugune oli spartalaste kasvatus, nagu kinnitab nende suurim kuningas. Montaigne on öelnud: „Tasub tõsiselt järele mõelda, et Lykurgose ühiskonnakorralduses – mis oli oma täiuslikkuse poolest lausa hämmastav ja kus pöörati nii palju tähelepanu laste toitmisele kui ühiskonna põhilisele kohustusele, samuti muusade elutingimustele – räägitakse nii vähe õpetamisest: just nagu kasvatanuks

Meie aiad on kaunistatud kujudega ja meie galeriid maalidega. Mis te arvate, millest need üldiseks imetlemiseks väljapandud kunstišedöövrid räägivad? Isamaa kaitsjatest? Või noist veelgi suurematest inimestest, kes on isamaad oma voorusega rikastanud? Ei. Nad kujutavad kõiki südame ja mõistuse eksisamme, mis on antiikmütoloogiast hoolega välja nopitud ja asetatakse juba varakult meie laste uudishimulike pilkude alla; kahtlemata selleks, et halbade tegude musternäidised seisaksid neil silme ees juba enne, kui nad lugema õpivad.

Millest sünnivad kõik need kuritarvitused, kui mitte saatuslikust ebavõrdsusest, mille seab inimeste vahele vaimuannete ülendamine ja vooruste alandamine? See ongi kõigi meie õpingute silmapaistvaim tulemus, ja ühtlasi kõige ohtlikum kõigist õppimise tagajärgedest. Enam ei küsita inimeselt, kas ta on aus, vaid kas ta on andekas, ega raamatult, kas see on kasulik, vaid kas see on hästi kirjutatud. Autasud jagatakse teravmeelsusele, ja voorus jääb autasust ilma. On olemas tuhandeid auhindu kaunite arutluste eest, aga mitte ühtegi kaunite tegude eest. Kuid öeldagu mulle, kas au ja kuulsus, mis saavad osaks primale siin akadeemias autasustatavatest arutlustest, on võrreldav auhinna asutamise teene endaga.

neid üllaid noori, kes põlgasid igasugust orjust, meie teaduseõpetajate asemel ainult vaprust, karskust ja õigluse õpetajad.“ Vaatame nüüd, kuidas kõneleb sama autor vanadest pärslastest: „Platon,“ ütleb ta, „jutustas, et nende kuninglikku troonipärijat kasvatati nõnda. Sünnijärgselt ei antud teda mitte naiste hoolde, vaid eunuhhide kätte, keda kuningas tänu nende vooruslikkusele kõige enam usaldas. Nemad hoolitsesid selle eest, et laps saaks kauni ja terve keha, ja õpetasid ta pärast seitsmendat eluaastat ratsutama ning jahti pidama. Kui laps oli saanud neljateistkümneseks, usaldasid nad tema nelja mehe kätte: rahva kõige targema, kõige õiglasema, kõige karskema ja kõige vaprama mehe kätte. Esimene õpetas talle usku, teine õpetas teda alati õiglase olema, kolmas talitsema oma ahnust, neljas mitte midagi kartma.“ Ma lisan siia, et kõik õpetasid teda heaks, mitte keegi targaks. Xenophon kirjutab: „Astyages küsis Kyroselt, mis oli tema viimane õppetund. 'See,' vastab Kyros, 'et üks pikka kasvu pois meie koolist, kellel oli lühike mantel, andis selle lühemat kasvu kaaslasle ja võttis temalt tema mantli, mis oli pikem. Meie kasvataja pani mu selle tüliküsimuse lahendajaks ja mina otsustasin, et asi peab jääma nii, nagu on, ja et mõlemad on nüüd kasu saanud. Seepeale noomis kasvataja, et ma olen valesti teinud, sest mina olin piirdunud üldise kasu arvestamisega, aga kõigepealt oleks tulnud hoolitseda õigluse eest, mis näeb ette, et kellelki ei tohi midagi temale kuuluvat jõuga ära võtta'; ja ta ütles, et talle anti selle eest peksa, nii nagu meile külakoolis peksa antakse, kui me oleme unustanud, kuidas on esimene aorist verbist τυπτω. Mu õpetaja peaks mulle pidama pika epistli *in genere demonstrativo*, enne kui ta suudaks mind veenda, et tema kool on tolle kooli vääriline.“ (I rmt., XXIV ptk.) (Autor)

Tark inimene ei aja varandust taga, kuid ta pole ükskõikne kuulsuse suhtes; ja kui ta näeb, et seda jagatakse nii valesti, kuhtub tema voores, mida pisimgi võistlus oleks võinud turgutada ja ühiskonnale kasulikuks muuta, ning hääbub viletsuses ja unustuses. Just selleni peabki varem või hiljem viima meeldivate vaimuannete eelistamine kasulikele vaimuannetele, ja teaduste ning kunstide taassünnist saadik on kogemus seda küllaga kinnitanud. Meil on füüsikuid, geomeetriaeadlasi, keemikuid, astronoomide, poeete, muusikuid, maalikunstnikke – meil ei ole enam kodanikke; või kui neid ongi veel jäänud, siis hukuvad nad viletsate ja põlatutena, hajali kaugetes kolka-külades.

Niisugusesse olukorda on viidud, niisuguseid tundeid äratavad meis need, kes annavad meile leiba ja kes annavad piima meie lastele.

Tunnistan siiski, et pahe ei olegi nii suur, nagu ta võinuks olla. Igavene ettenägelikkus, mis on istutanud kõikvõimalike kahjulike taimede kõrvale tervistavaid ravimtaimi ja varustanud paljud ohtlikud loomad rohuga nende endi hammustuste vastu, on õpetanud oma esindajateks seatud valitsejad jäljendama oma tarkust. Tema eeskujul järgides tõi too suur valitseja³⁹, kelle aule ja kuulsusele aja möödudes üha uut sära lisandub, just tuhandete õnnetuste allikaks osutunud teaduste ja kunstide endi rüpest esile nood kuulsusrikkad ühingu, kelle hoole alla on antud ühtaegu nii inimlike teadmiste ohtlik varamu kui ka kombeluse püha varamu, et nad selle hoolega puhta hoiaksid ning nõuaksid sedasama kõigilt neiltki, keda nad oma liikmeks võtavad.

Need arukad institutsioonid, mida tema auväärne järglane kindlustas ning millest kõik Euroopa kuningad eeskujul võtnud, hakkavad vähemalt ohjes hoidma kirjanikke, kes – soovides kõik saada selle au osaliseks, et nad akadeemiasse vastu võetaks, – hakkavad ise enda järel valvama ja püüavad kasulike tööde ning laitmatute kommetega seda au ära teenida. Niisugused nende seltside hulgast, kes kirjanduslikke saavutusi auhinnates valivad seejuures teema, mis on võimeline äratama kodanike südames voorusearmastust, näitavad seeläbi, et see

³⁹ Prantsuse kuningas Louis XIV, kelle valitsuse ajal rajati mitu akadeemiat.

armastus elab nende endagi keskel, ja pakuvad rahvale harvaesinevat ja magusat õnne näha õpetatud ühingu, mis mitte ainult ei heida inimsoole meeldivat vaimuvalgust, vaid jagavad talle ka tervistavaid manitsusi.

Ärgu hakatagu mulle esitama vastuväiteid, mis üksnes kinnitaksid mu sõnu. Nii suur hoolitsus näitab eriti ilmekalt, et hoolitsemiseks on tõepoolest põhjust; olematute haiguste vastu ei otsita ju ravimeid. Miks peaksid need ravimid olema siis ka ebatäiuslikkuse poolest tavaliste ravimite sarnased! Teadlaste hüvanguks loodud asutuste arvukus peaks seda enam suutma äratada aukartust teaduste otstarbe vastu ning pöörata inimvaimu kultuuri poole. Tarvitusele võetud ettevaatusabinõude järgi näib, et põllumehi on liiga palju, ja kardetakse, et filosoofidest tuleb puudus. Ma ei söanda siin võrrelda põllundust ja filosoofiat – see oleks mõeldamatu. Ma küsin ainult: mis asi on filosoofia? Mida sisaldavad kõige tuntumate filosoofide kirjutised? Missuguseid õppetunde annavad need tarkuse armastajad? Kui neid kuulata, eks või neid siis pidada šarlatanide jõuguks, kes avalikul platsil kõik üksteise võidu hüüavad: „Tulge minu juurde, ainult mina ei peta!” Üks väidab, et kehasid ei olegi olemas, on ainult ettekujutus nendest, teine, et pole muud substantsi peale mateeria ega muud jumalat peale maailma. Üks kuulutab, et pole olemas ei pahet ega voorust ja nii moraalne hea kui kuri on meelepettus, teine, et inimesed on hundid ja võivad üksteist südamerahuga õgida. Oo, suured filosoofid! Hoidke need kasulikud õpetused oma sõpradele ja oma lastele! Teile tasutakse siis õige pea, ja meiegi ei peaks kartma, et leiame omade hulgast teie jüngreid.

Niisugused ongi siis suurepärase inimesed, kellele nende eluajal jagatakse kaasaegsete lugupidamist ja kellele pärast siitilma lahkumist on varutud surematus! Niisugused ongi need targad mõttetead, mis me nendelt oleme saanud ja mida me ajast aega oma järeltulijatele edasi anname! Kas paganausk, mis oli aldis astuma kõikidele inimloomadele eksiradadele, on jätnud järeltulijatele põlvedele midagi, mis oleks võrreldav häbiväärsete mälestusmärkidega, mille oma järglaste tarvis on loonud trükikunst Evangeeliumi valitsemise all? Leukippose ja Diogorase jumalavallatud kirjutised on hävinud koos nendega – veel ei olnud leiutatud inimvaimu jamslike sünnitiste jäädvustamise

kunsti, aga tänu trükitehnikale⁴⁰ ja sellele, kuidas meie neid kasutame, jäävad Hobbesi ja Spinoza ohtlikud unenäod igaveseks püsima.

Laske käia, suurepärase kirjatükid, mida meie isad oma harimatuses ja lihtsakoelisuses polnud võimelised kokku panema, andke meie järeltulijatele edasi need veelgi ohtlikumad teosed, millest õhkub meie sajandi kombelõtvust, ja viige üheskoos tulevastesse sajanditesse tõetruu lugu progressist ning meie teaduste ja kunstide eelistest. Kui nad teid loevad, ei jäta te neile enam mingit kaksipidi mõtlemise võimalust küsimuses, mida me täna vaatleme, ja – vähemalt kui nad pole meist veelgi pöörasemad – tõstavad nad käed taeva poole ning hüüavad kibeda südamega:

„Kõikvõimas Jumal, sina, kelle käes on hinged, vabasta meid meie isade haritusest ning saatuslikest kunstidest; ja anna meile tagasi teadmatus, süütus ja vaesus – ainsad hüved, mis võivad meid õnnelikuks teha ja mis on sinu silmis hinnalised.”

Aga kui teaduste ja kunstide areng ei ole meid mingil viisil tegelikult õnnelikumaks teinud, kui see on laostanud meie kombes ja kui kommete langus on rikkunud maitsepuhtuse, mida peame siis arvama kompileerijaist, kes on taktitundetult maha murdnud teaduste värava ja viinud nende pühimasse paika rahvamassi, kes pole väärt sellele lähenemagi, samal ajal kui oleks soovitatav, et kõik need, kes ei ole võimelised teadustööl kaugele jõudma, aetaks juba ükselt tagasi ning suunataks niisugustele ametialadele, mis on ühiskonnale kasulikud? Mõnest, kes jääb kogu eluks viletsaks värsisepaks või teisejärguliseks

⁴⁰ Võttes arvesse suurt segadust, mis trükikunst Euroopas juba on tekitanud, ja otsustades tuleviku üle selle põhjal, kuidas see pahe päev-päevalt areneb, võib hõlpsasti aimata, et valitsejad kiirustavad pühendama selle hirmsa kunsti maalt pagendamisele niisama palju vaeva, nagu nad nägid selle sissetoomisega. Järele andes mõningate niinimetatud maitsekate inimeste pealekäimisele, nõustus sultan Ahmed rajama Konstantinoopolisse trükikoja; aga vaevalt oli trükimasin käiku läinud, kui oldi sunnitud see hävitama ning kõik tööriistad kaevu viskama. Räägitakse, et kui kaliif Omarilt küsiti, mida tuleks peale hakata Aleksandria raamatukoguga, vastanud ta nii: „Kui selle raamatukogu raamatutes on midagi, mis on vastuolus Koraaniga, siis on nad halvad ja tuleb põletada; kui neis on ainult see, mida Koraan õpetab, siis põletage nad samuti, sest nad on üleliigsed.” Meie teadlased on tsiteerinud seda arutluskäiku kui ülimalt nõmedust. Aga kujutlege Omari asemele Gregorius Suurt ja Koraani asemele Piiblit – raamatukogu oleks samuti põletatud, ja see oleks olnud võib-olla kõige kaunim seik tolle kuulsa pühamehe elus.

geomeetriaeadlaseks, oleks võib-olla saanud suur tekstiilivabrikant. Need, keda loodus on määranud õpetama, ei vaja õpetajaid. Verulamidel⁴¹, Descartes'idel ja Newtonitel, neil inimkonna kasvatajatel endil ei olnud ühtegi kasvatajat; ja missugune teejuht võinukski neid viia sinna, kuhu neid kandis nende hiiglaslik vaim? Tavalised õpetajad võinuksid üksnes nende mõistust ahendada, surudes selle omaenda võimete kitsastesse raamidesse. Esimesi takistusi ületades harjusid nad end pingutama ja õppisid jagu saama tohutust avarusest, mille nad on ületanud. Kui on tarvis lubada mõnel inimesel pühenduda teaduste ja kunstide õppimisele, siis ainult neil, kes tunnevad endas jõudu kõndida üksi nendel radadel ja teistest ette minna; ainult nende väheste osaks on püstitada ausambaid inimvaimu auks ja kuulsuseks. Aga kui tahetakse, et miski ei jääks nende vaimule kättesaamatuks, siis on tarvis, et kõik, mida nad saada loodavad, oleks neile kättesaadav – see on ainus tugi, mida nad vajavad. Hing kohaneb märkamatu asjadega, millega tal tuleb tegemist teha, ja suuri inimesi sünnitavad suured sündmused. Parimast kõnekunstimeistrist sai Rooma konsul⁴² ja võib-olla suurimast filosoofide seas Inglismaa kantsler⁴³. Kas arvatakse, et kui ühe päralt olnuks vaid mõne ülikooli õppetool ja kui teine saanuks vaid tagasihoidlikku pensioni mõnelt akadeemialt – kas arvatakse, küsin ma, et nende seisund poleks end siis nende teostes tunda andnud? Ärgu põlaku kuningad võtmast oma nõuandjaks inimesi, kes on võimelised neile kõige paremat nõu andma; loobugu nad vanast eelarvamusest, mille on tekitanud ülikute kõrkus ja mille järgi inimeste juhtimise kunst on keerulisem kui nende harimise kunst, nagu oleks hõlpsam panna inimesi hästi käituma nende endi vabal tahtel, kui sundida neid selleks jõuga; leidku esmajärgulised teadlased nende õukondades endale auväärse pelgupaiga; saagu neile seal osaks ainus nendevääriline tasu – võimalus aidata oma mõjuga kaasa nende rahvaste hüvangule, kellele nad on tarkust õpetanud; ainult siis võib näha, mida suudavad voorus, teadus ja võim, kui neid tiivustab üllas võistlus ja kui nad töötavad koos inimkonna õnne

⁴¹ Fr. Bacon ülendati 1618. a. Verulami paruniks.

⁴² Cicero.

⁴³ Fr. Bacon.

heaks. Aga kuni võim on üksi ühel pool, vaimuvalgus ja tarkus üksi teisel pool, siis mõtlevad teadlased harva suurtele küsimustele ja veel harvemini teevad võimukandjad häid tegusid, ning rahvad on endiselt pahelised, kõlbeliselt laostunud ja õnnetud.

Mis puutub meisse, tavalistesse inimestesse, kellele taevas ei ole jaganud nii suuri vaimuandeid ja kellele ta ei ole määranud osaks saada nii suurt au, siis jäägem oma hämarusse. Ärgem ajagem taga kuulsust, mis meie eest põgeneb ja mis – asjade praeguse seisjuures – ei tooks meile mingil juhul samavõrra kasu, nagu ta meile maksma läheks, isegi kui me oleksime ta igati ära teeninud. Milleks otsida oma õnne teiste arvamustest, kui me võime selle leida iseenesest? Jätame teiste hooleks vaeva õpetada inimestele nende kohustusi ning piirdume sellega, et täidame hästi omaenda kohustusi; rohkem polegi meil tarvis teada.

Oo, voores, lihtsate hingede üllas teadus, kas tõesti on vaja nii palju pingutusi ja nii keerulisi vahendeid, et sind tundma õppida? Kas pole sinu põhimõtted siis kirjutatud kõikidesse südamesse? Kas ei piisa siis sinu seaduste tundmaõppimiseks sellest, kui pöördume iseendasse ning, sundides tunded vaikima, kuulame oma südametunnistuse häält? See ongi tõeline filosoofia, osakem sellega rahulduda ja kadestamata nende väljapaistvate inimeste kuulsust, kes end kirjanduse vallas surematuks teevad, püüdkem seada enda ja nende vahele see kuulus erinevus, mida kunagi täheldati kahe suure rahva vahel: ühed oskasid hästi rääkida ja teised hästi tegutseda.⁴⁴

⁴⁴ Sel moel vastandab Ateenat ja Spartat Montaigne.